

ՌՈՒՐԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

այ ժողովրդի և Եկեղեցու համար լինել-լինելու տարիներ հանդիսացան 450 և 451 թվականները:

Սասանյան բռնապետությունն այդ թվականներին հավաքագրման ենթարկեց իր բոլոր ուժերը և գործադրեց ամեն տեսակի ճիգ ու ջանք, դիմեց անթիվ մեքենայությունների ու դավերի, որպեսզի հայ ժողովրդին պարտադրի արևի և կրակի պաշտամունքը և այդպիսով հետզհետե՛ ձուլի հայությունը պարսից մեջ, վերացնելով հայ և Հայաստան անունները:

Դեռևս 415 թվականից սկսած պարսից արքունիքը վարում էր ձուլման քաղաքականությունը, տանում էր նախապատրաստական աշխատանքներ իր այդ անարգ ծրագիրն իրագործելու համար:

Վարդանանց պատերազմի դրդապատճառները և հանդամանքները լիակատար կերպով պատկերացնելու և այն խորապես ըմբռնելու համար, անհրաժեշտ է մի հետադարձ հայացք գցել պատերազմին նախորդող այն անցուդարձերին, որ տեղի էին ունեցել Հայաստանում, քանի որ այնտեղից են գալիս ապստամբության և հայոց մեծ պատերազմի արմատները: Հինգերորդ դարի առաջին հիսնամյակում տեղի ունեցող անցքերն էին, որ ղրեմավառեցին Վարդանանց և համայն հայ ժողովրդին, վերադարձնեցին կոչելով նրա ազգային դիտակցականությունը, նրա խիղճը և Հայ Հայրենիքը, նրա անկախությունը և ազատությունը պահպանելու հերոսական կամքը:

Ինչպես հայտնի է, 387 թվականը հայ ժողովրդի համար կործանարար եղավ: 387-ին Արևելքում իշխող երկու բռնակալ պետությունները՝ պարսից Շապուհ Գ. և հունաց Թեոդոր կայսրը հաշտություն կնքելով, Հայաստանը բաժանեցին երկու մասի և միակցեցին իրենց պետություններին: Մեծագույն մասը անցավ պարսից տիրապետության տակ, Հայ ժողովուրդը ապրեց անասելի վայրիվերումներ, սկսվեց մասսայական զաղթ դեպի հունական մասը. զաղթողները հունական զորիսատեսակներով հուսախաբ, կրկին վերադարձան պարսից մասը, այնուհետև սկսվեց հունաց մասից դեպի պարսից մասը, այստեղ կրկին հուսախաբ՝ դեպի հունաց մասը և այսպես տարիներ շարունակաբար:

Այս վայրիվերումներին և շահատակություններին զուգընթաց, իրավունքներն էլ սկսեցին հայ ժողովուրդը ժվատել. իրենց տիրապետությունը ամրացնելու նպատակով հայ ժողովրդի հատվածներն իրար դեմ հանեցին նախարարական տների միջոցով, ոմանց կաշառելով, ոմանց պաշտոնների կոշելով, և ըստ մեծի մասին սուտ խոստումներ անելով: Երկու բռնավորներն էլ ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառան հայ ժողովրդի միասնականությունը քայքայելու, որպեսզի իրենց դաժան և անարգ տիրապետությունը հեշտանա և հայ ժողովուրդը շունչ ու հոգի չունենա այս մղձավառչային վիճակից իրեն ազատագրելու միջոցառումներ խորհել:

Այսպես էր դրությունը, երբ 389—390 թվիկին կաթողիկոսական զահ բարձրացավ

Սուրբ Սահակ Պարթևը, Նվապա նրա կողքին հայտնվեց հայ ժողովրդի լավագույն զավակներից մեկ ուրիշը՝ Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցը, Վոսմշապուհ թագավորի քարտուղարը։ Հայ ժողովրդի գույգ և իմաստուն զավակները մարգարեական կանխատեսությամբ կարողացան թափանցել ստեղծված դրուժյան ծալքերը և փրկության ելք որոնել։ Պետականությունը պահպանելու փորձերը իզուր էին. սակայն մի միջոց, մի զենք էր հարկավոր՝ տալ ժողովրդին իր ինքնուրույնությունը, իր ազատությունը և անկախությունը պաշտպանելու համար։ Այդ կարող էր կատարել միայն հայ զրականությունը, մայրենի լեզուն, ազգային ավանդությունները ու սրբությունների պահպանումն ու քրիստոնեական ճշմարտությունների համոզմունքն տարածումն ու լուրացումը։ Բայց այդ բոլորի համար հարկավոր էր հիմնականը՝ հայ դիրքը։

Զորս—հինգ տարվա քրտնաջան աշխատանքներից և դեգերումներից հետո, վերջապես 404—406 թվերին Մեսրոպ Մաշտոցին հաջողվեց ստեղծել հայոց տառերը։ Իսկույն կատարվեցին առաջին թարգմանությունները, բացվեցին առաջին դպրոցները։ Հայ ժողովուրդը գտավ իր հոգևոր զենքը գալիք անվոր փոթորիկներին դիմագրավելու համար։

Նվ, հիբավի, Ս. Գրքի և այլ գրականության թարգմանությունը, գրչագրումը և տարածումը խոշոր հեղաշրջում առաջացրին հայ ժողովրդի մեջ։ Բացվեցին հայության մտքի և հոգու ալքերը. նա սկսեց ապրել հոգեկան և բարոյական իմացական կյանքով, նրա արժանապատվությունը և ազգային գիտակցականությունը նոր թափ ստացան։ Նվ, բնականաբար, հայրենի ազատությունն ու անկախությունը կորցրած, օտարների բռնի տիրապետության տակ ծվին-ծվին արված ժողովուրդը սթափվեց ու տեսավ օտարի գիրշատիլ ժանիքները, իր սրբազան իրավունքների ոտնահարումը, իր երկրի կործանումը, տեսավ, սթափվեց և բռնկվեց անսահման ատելությամբ ու զայրույթով դեպի օտարը, լցվեց մարտնչելու և իր իրավունքները պաշտպանելու պայքարով և սկսեց իր սրտի և հոգու խորքերում մնուցանել ու փայփայել իր վերածնունդի և ազատության ակնկալությունները, համապարփակ կերպով փարվելով հայ լեզվին ու գրականությանը, որպես ազատագրական զենքի։

Վոսմշապուհի թագավորության 20-ամյա խաղաղ ժամանակաշրջանը ամեն հնարավորություն բնօրինեց հայ ժողովրդին վերականգնվելու և վերադարձվելու բարոյական ու հոգեկան տուրքներություններով, սրահե-

լու և զարդազնելու իր ազգային կերպարը իրեն հատուկ դրսևորումներով։ Համեմատաբար կարճ ժամանակում հայ ժողովրդին հաջողվեց կռել այն զենքերը, որոնք պիտի պաշտպանեին նրան հետագա անավոր մարտերում ու փոթորիկներում, որոնց վերապահված էր նաև հայ ժողովրդի մարմինը ծվատող օտարի դիշատիլ ժանիքները ջարդ ու փշուր անելու վսեմ պարտականությունը։

Այդ ժամանակաշրջանում Ս. Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը կազմակերպեցին Հայ Եկեղեցին ազգային և ժողովրդական սրբազան ավանդությունների և հավատալիքների հիմունքներով։ Արդեն Բյուզանդիայից վերադարձել էին ուսման զնացած հայ ուղղիների առաջին կարավանները և համախմբված Մայր Աթոռում, զբաղված էին թարգմանություններով ու գրական արժեքավոր վաստակներով։ Հայ Եկեղեցին ստացել էր Սահակ-Մեսրոպյան կրթարաններում մարզված մի քանի հարյուրի հասնող պատրաստված եկեղեցականներ և առաջնորդներ։ Կազմվել և գործադրության էին դրվել մի շարք կանոնադրություններ և եկեղեցական օրենսդրություններ, որով և Եկեղեցին, որպես ազգային-հասարակական կազմակերպություն, ոչ միայն միս ու արյուն էր դարձել հայ ժողովրդի համար, այլև նրա ազատագրական պայքարի կարևոր հենարանը։

Ինչպես հայտնի է, համեմատաբար խիստ կարճ ժամանակում, Հայ Եկեղեցին ստեղծեց մայրենի լեզվի ու գրականության կանաչները։ Մեր վանքերը դարձան բարձրագույն կրթական հաստատություններ, մագաղաթի բուրդերն սկսեցին բարձրանալ վեր ու վեր. գրչագրերի թիվն սկսեց եռապատկվել ու յաղմապատկվել և գիրքն ու լույսը ներթափանցեցին հայ համայնքներն ու խրճիթները։ Ապշեցուցիչ արագությամբ զարգացավ թարգմանական և հայրենի գրականությունը իր լեզվական փարթաժությամբ, գրական ճոխությունը և քերականական անաղարտությամբ՝ միանգամայն մատչելի, դուրըմբունի հայ ժողովրդի համար։

Թեև պարսից և հույների 387 թվի դաշնագրությունը Հայաստանը երկու պետությունների մեջ բաժանելու մասին մնում էր իր ուժի մեջ և բախումների առիթ չէր տվել, սակայն զաղտագողի պայքարը շարունակվում էր և ամեն մեկն աշխատում էր մյուսի մասի հայրերի համակրությունն ու կողմնակցությունը շահել։ Քաղաքական պայքարը շարունակվում էր։

Հայության միասնականության զաղափարը ոչնչացնելու միտումով, պարսկական քաղաքականությունն էլ ալելի ակնառու և հրապարակային դարձրեց ներքին պառակ-

տումները նախարարների և իրենց կուսակից մարդկանց միջոցով։ Նախարարական անկյն իրար պես չանելով և ժողովրդի միասնությունը խաթարելով, պարսիկները դիմեցին մի շարք զիջումներ միջոցառումներին։

Այգ միջոցին էր, որ նախարարները շերտապատեցին Սուրբ Սահակ Պարթևին և պահանջեցին միանալ իրենց հետ և խնդրել արքունիքից Վոսմշապուհի որդի Արտաշիրի գահընկեցությունը։ Հեռատես կաթողիկոսը, որ ծանոթ էր ներքին դավերին ու կացությունը, կարականապես մերժեց նախարարների առաջարկը, հաստատեց կերպով կանգնած մնալով հայրենի իշխանությունը պաշտպանելու դիրքերում։ Նա հայտարարեց. «Ես իմ հիվանդ ոչխարը Լորենց չեմ փոխի օտարի առողջ գալանի հետ»։ Այս հակիրճ նախադասությամբ Սուրբ Սահակը ոչ միայն ընդունում էր օրվա կացությունը, հայ որոշ նախարարների տիրանենությունը, այլև կոչ էր անում նախարարներին սթափվել և հետ կանգնել Հայրենիքի դեմ պայքարելուց ու դավելուց։ Այսպիսի դիրքավորումով նա կոչ էր անում հայ ժողովրդին կանգնել հայրենի իշխանության կողքին և պահպանել այն։

Սակայն խորագետ կաթողիկոսի խոսքերը ներգործություն չունեցան օտարին վաճառված նախարարների վրա և նրանք իրենց հետ վերցնելով Սուրմակ անունով մի երեցի, շտապեցին Տիգրան, Վոսմի արքունիքը, հայրենի իշխանությունը և կաթողիկոսությունը մեղադրելու դավաճանության մեջ։

Պարսկական սատրապների թույնով թունավորված նախարարները հայտնեցին, որ ինչպես Արտաշիրը, նույնպես և Սահակ կաթողիկոսը հույների հետ զաղտնի բանակցություններ են վարում՝ պարսից բաժնի Հաստատմը դնել հույների իշխանության տակ։ Նրանք խնդրեցին Արտաշիրին դահլեզեց անել և մի պարսիկ կառավարիչ նշանակել Հայաստանը՝ կառավարելու համար, Սուրբ Սահակ Պարթևին ազատել կաթողիկոսությունից և դավաճան երեցին՝ Սուրմակին նշանակել կաթողիկոս։

Բնական է, որ Սուրբ Սահակի հեռացումով կասկածի տակ էին դրվում և նրա գործակիցները։ Այս բոլորը անհրաժեշտ էին պարսից արքունիքին, ոչնչացնելու համար արդեն իսկ լայն լափեր ընդունած ազգային միասնականության և վերազարթոնքի գաղափարները, որ սկսել էին մտնել հույ ու խրճիթ, գրականության, արվեստի, մայրենի բարրաճի միջոցով։

Հինգերորդ դարի մեր պատմագիրներին աշխատասիրությունների մեջ կարմիր դեղով

անցնում է այն դադափաբը, որ այգ օրերին հայ պետականության վերականգնումը և ժողովրդի ինքնուրույնության և ազատության պահպանումը՝ համադրալին երևույթ էր հասնում։ Պարսիքում, և արդյունք այն դրական շարժման, որ արդեն ձայր էր առել դրերի գլուխից հետո և հախուռն թափով առաջ էր տարվում կաթողիկոսության և հայ հոգևորականության դեկավարությամբ, քրիստոնեական ճշմարտությունների լուսաբանմամբ և յուրացմամբ։ Այս արդեն ոչ թե պատմագրի կամ ուսումնասիրողի անհատական կարծիքն էր կամ մեջբերումը, այլ հասարակական կյանքի անհաճախ պահանջը, տիրող պայմաններից բխող երևույթ։

Պարսից արքունիքը աճապարեց օգտվել նախարարների ամբաստանությունից։ Տիգրան կանչեցին Արտաշիր թագավորը և Սուրբ Սահակ կաթողիկոսը։ Արտաշիրը գահընկեց արվեց, արքունիքը գրավեցին թագավորի ինչքն ու ստացվածք, կալվածներն ու ունեցած շունեցածք և նրան ուղարկեցին բանտ։ Սուրբ Սահակն ազատվեց կաթողիկոսական պաշտոնից, և նա պահվեց Տիգրանում, աքսորական վիճակում և թույլ շտրվեց նրան վերադառնալ Հայաստան։ Դավաճան և փառամոլ Սուրմակը, որ գլխավոր ամբաստանիչն էր Սուրբ Սահակի, նշանակվեց կաթողիկոս։

Դավադիրները հասել էին իրենց նպատակին, պարսից արքունիքն էլ իր ծածուկ դավերն էր իրագործում։

Սակայն ինչպես պարսից արքունիքը, նույնպես և դավաճան նախարարներն ու անպատկառ Սուրմակ երեցը խիստ ուշացել էին։ Սուրբ Սահակի և Մեսրոպ Մաշտոցի գործը հաղթանակել էր արդեն։ Նրանց ստեղծած գիրն ու գրականությունը կատարել էին իրենց պատմական դերը։

Սուրբ Սահակն ու Մեսրոպը, մինչ այդ, վերակառուցել էին և կազմակերպել Հայ Դեպիցին ներքնապես և արտաքնապես, ապահովել էին եկեղեցին եկեղեցական բարձր և դիտակից պաշտոնեություններ, տվել էին բանիմաց և կտրող, գաղափարական առաջնորդներ ու եպիսկոպոսներ, ապահովել էին ժամակարգությունը, կազմել էին եկեղեցական կանոնադրությունը և մեր վաճառքը պարձրել էին հայ խոսքի ու լեզվի, հայ գրականության ու քրիստոնեական գաղափարների ամրոցներ։

Սուրբ Սահակին կաթողիկոսությունից մեկուսացնելը խիստ տխուր տպավորություն գործեց հայ ժողովրդի վրա, առաջացնելով զայրույթի նոր ալեկոծություններ ու փոթորիկներ։ Հայ հոգևորականությունը լվարանեց Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի և եպիսկոպոս-

ների դեկավարովյալ վարել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը, առաջացնելով շտեմոված միաբանություն և խանգավառություն:

Դավաճան Սուրմակը իրեն շարդարացրեց և շուտով հեռացվեց նույն իրեն կաթողիկոսության հասցնող նախարարների ձեռքով: Սա ի վիճակի չեղավ պարսից արքունիքի դավերը իրագործել, որովհետև հայ ժողովուրդը նրան չընդունեց և շճանաչեց: Արդյո՞ք ճիշտ չէ՞ր լինի նրան անվանել պարսից կաթողիկոս: Այնուհետև հաջորդ կաթողիկոսներ նշանակվեցին Բրբիշո և Շմվել ասորիները, որոնք նույնպես ենթարկվեցին Սուրմակի անսիրտական վիճակին, և որոնք դարձյալ ժողովրդի կողմից շճանաչվեցին և չընդունվեցին:

Սասանյանների փորձը՝ նկեղեցին լռելյայն նվաճել և իրենց դավերի գործիք դարձնել, կատարյալ անհաջողության հանդիպեց: Ի պատիվ Հայ Նկեղեցու և հոգևորականության պիտի նշել, որ պարսիկներն ու դավաճան նախարարները երկրորդ Սուրմակ լկառողացան գտնել, շնայած իրենց բազում փորձերին:

Հայոց կաթողիկոսության վերաբերմամբ գործադրված այս փորձերն ու բռնությունները ինքնին իրենց մեջ պարունակում էին գալիք պատերազմների սաղմերը: Միաժամանակ այս դեպքերը վկայում էին հայ հոգևորականության պատշաճ դիրքի վրա գրտնրվելը, նրանք վկայում էին նաև այն միասնականության մասին, որ ստեղծվել էր Հայ Նկեղեցու, հայ ժողովրդի և հոգևորականության միջև: Զպիտի սխալվեց, եթե ասենք, որ կրոնափոխության մարտակոչի ձեռնոցը նետված էր արդեն, որ անլուր բարբարոսությունների պիտի հասներ Վարդանանց օրերին:

Սակայն ինչո՞վ էր զբաղված Սուրբ Սահակ Պարթևը իր քսորի 4 տարիներում, նա ջանում էր ամբաստանությունները հերքել և կաթողիկոսությունը վերականգնել: Հանգամանքները որոշ լավով օգնեցին Սուրբ Սահակին: Արքունիքի կողմից նշանակված կաթողիկոսները որե՛ք ձեռով լկառողացան պարսից արքունիքի հույսերը արդարացնել և նա հարկադրված եղավ Սուրբ Սահակին ազատ արձակել:

432 թվականին Սուրբ Սահակը Հայաստան վերադարձավ, և որովհետև Վաղարշապատի կաթողիկոսարանը հանձնված էր Շմվելին, ինքը հաստատվեց Բագրևանդի Ուլքիխսի—Սուրբ Հովհաննուս— վանքում և այստեղ հիմնեց իր կաթողիկոսարանը: Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցին, որպես իր անմիջական օգ-

նակներ, թողեց Վաղարշապատում, Շմվելի գործունեությունը մոտիկից դիտելու համար: Հիմնվելով Բագրևանդում, շնայած իր զառամյալ հասակին, նա ոգևորությամբ շարունակեց վերահսկողության տակ պահել հայ նկեղեցիները՝ հաճախակի շրջագայության ելնելով և հոգևոր այցելություն տալով իր ժողովրդին:

438 թվին Սուրբ Սահակը 90 տարեկան հասակում վախճանվեց և թաղվեց Տարոնի Աշտիշատում: Կորուստը մեծ էր և վիշտը անտանելի: Սուրբ Սահակի մահվանից վեց ամիս հետո, 439 թվին վախճանվեց նաև անդուգական կրոնավորն ու հայրենասերը, հայ ժողովրդի և հայ գրականության փառքը՝ Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցը:

Այս նույն օրերին կամ քիչ հետո Հայաստան վերադարձան Աղեքսանդրիա գնացած ուսանողները՝ Մովսես Խորենացին, Մամբրե Խորենացին, Դավիթ Ներզիսացին, Նդիշե Պատմաբանը, Հովսեփ Պաղնացին, Նզնիկ Կողբացին, Արծան Արծրունին, Աղան Արծրունին, Մուշե Տարոնացին և ուրիշ շատերը:

Հայ Նկեղեցին այժմ ապահովված էր բարձրագույն կրթություն ստացած պաշտոնեություններով: Սուրբ Սահակն ու Սուրբ Մեսրոպը կարող էին հանգիստ ննջել իրենց շիրիմներում, նրանք կատարել էին իրենց պարտքը Հայ Նկեղեցու, Հայ Հայրենիքի և ժողովրդի հանդեպ:

Սուրբ Սահակի և Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի մահվանից հետո, նրանց աշակերտները ելան վանքերը և սկսեցին հայ ժողովրդի մանուկ սերնդի դաստիարակության և ուսուցման պատվավոր գործը: Հիմնավառված Սուրբ Սահակի և Սուրբ Մեսրոպի գաղափարներով, նրանք շարունակեցին լուսն պայքար հանում Հայ Նկեղեցու և հայ ժողովրդի անկախության և ազատության, մինչև Վարդանանց պատերազմը ընկնող կարճ ժամանակամիջոցում, ընդամենը 13—14 տարում նրանք նոր վերելքի հասցրին հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը և սրբազան վերադարձինքը: Հայ ժողովուրդը պատրաստ էր և ի վիճակի դիմագրավելու պարսից արքունիքի բոլոր դավերն ու բռնությունները, որ պիտի գործադրվեին Վարդանանց օրերին:

Այսպես էր մեր երկրի իրադրությունը հայոց մեծ պատերազմի նախօրեին:

Մեսրոպի մահվանից հետո կաթողիկոսական գործերը վարեց նրա լավագույն աշակերտներից մեկը՝ Հովսեփ Հողոցմեցին, որը Մեսրոպի կենդանության ժամանակ նրա աշխույժ և կարող օգնականն էր և լավ ծանոթ էր ժամանակի իրադրության հետ:

Սուրբ Սահակի և Մեսրոպի մահվանից հետո

տո տեղի ունեցան մի շարք քաղաքական անցքեր, որոնք էլ ավելի թանձրացրին մթնոլորտը և հնարավորություններ ստեղծեցին Հաղկերու Բ.ի համար իր նախորդների դիվային քաղաքականությունը շարունակելու և հայերին, վրացիներին ու աղվաններին կրակապաշտությունը պարտադրելու:

Հաջորդելով իր հորը՝ Վռամին, Հաղկերու Բ.ը անմիջապես պատերազմ սկսեց հուլաների դեմ և առաջ խաղաց, հասավ մինչև Մծրին: Հունաց Թեոդոս Բ. կայսրը, որ թույլ անձ էր, Անատոլ գորավարի միջոցով հաշտություն խնդրեց:

Այս հաղթությամբ ամբարտաժանացած, Հաղկերու որոշեց իր պետության հյուսիսարևելյան սահմանները ընդարձակել և ապահովել: Ուստի արշավանք սկսեց հոների կամ քուշանների դեմ, որոնք ապրում էին Կասպից ծովի շրջակա երկրամասերում: Պատերազմ տևեց երկու տարի՝ 440—441: Պատերազմին մասնակցում էին հայոց, վրաց, աղվանից, հոնաց, կորդվաց և աղձնյաց մարզպանությունների հեծելազորները: Հայտակ ժողովուրդները պարտավոր էին իրենց հեծելազորամասերով օգնել պարսիկներին պատերազմի ժամանակ: Այս պատերազմում Հաղկերու պարտվեց և հարկադրվեց ամրապնդել Դերքենտի լեռնանցքը (Ճորա Պահակ), հատուկ զորամասեր թողնելով այնտեղ և սկսեց կառուցել Դերքենտ քաղաքը, որի կառուցումը տևեց 7 տարի:

Պարսից արքունիքը նույն զավադի քայլերն էր գործադրում նաև պատերազմների ժամանակ. թշնամիների դեմ որպես առաջապահ կովոդ զորք ուղարկելով հայոց, վրաց և աղվանից զորքերին ու հեծելազորին, ամենամիտանալիոր բերդերի ու տեղամասերի, սահմանների պաշտպանությունը ղեկելով նրանց վրա, այսպիսով միշտ կրկնվում էր նույն հանցապարտ գործակերպը՝ թուլացնել երեք ժողովուրդների զինվորական ուժը, նրանց հալումաշ անել թշնամիների դեմ մղվող կովում, կամ հեռավոր ձմեռանոցներում պահելով նրանց, կտրված պահել իրենց հայրենիքից և ժողովրդից: Եվ նենգամիտ բռնավորն սկսեց իր այս ծրագիրն իրագործել ամենադժամ կերպով. նա նախ փորձեց հայ, վրացի և աղվան նախարարներին դալթակեցնել և հրապարել պաշտոններով, գյուղերով ու ազաթականերով, ոսկով և արծաթով, որպեսզի նրանց ընդունել տա կրակապաշտությունը: Բռնապետի այս միջոցառումները արդյունքի չեն հասցնում: Նա կիրառում է բռնություններ, բայց այս ևս արդյունք չի տալիս:

Նրեք ժողովուրդների զինվորներն ու հեծյալները շատ չավ գիտեին թե ինչի՝ համար

են պայքարում և տակում այդ տառապանքներին: Իրենց ժողովուրդների և հայրենիքների պաշտպանությունը, իրենց աղատությունը և անկախությունը զերիվեթ համարելով ամեն բանից, նրանք զինված հերոսական խանդավառությամբ և մինչև վերջ պայքարելու աննկուն կամքով, դիմագրավում էին բռնավորի բոլոր տեսակի մեքենայությունները:

449 թվի վարնանը Հաղկերու մի նոր խոշոր զորաբանակով վերսկսեց պատերազմը քուշանների դեմ: Այս պատերազմում քուշանները պարտվեցին և նրանց թագավորը հաղիվ ճողովարեց մահից: Այս հաղթանակը էլ ավելի ոգի ներշնչեց Հաղկերուին, իր ծրագիրները քրիստոնեությունը վերացնելու նկատմամբ իրագործելու: Նա ավժ արտաքին վտանգ չունեց. հուլաները պահպանում էին նրա հետ կնքած դաշինքը, քուշանները պարտվել էին, որով նա ժամանակը միանգամայն հարմար ու նպաստավոր համարելով, սկսեց նախապատրաստվել հայերին, վրացիներին և աղվաններին ի դեմ մազդեզանց բերել և կրոնական միապադաղ կայսրություն ստեղծել, նպատակ ունենալով հետզհետե նրանց ձուլել պարսից մեջ և ընտելացնել պարսից վարք ու բարքին, սովորություններին և հեթանոսական խավարապաշտություն:

Արտաքին թշնամիներին սանձահարած՝ պարսից արքունիքը հույս ուներ իր ծրագրերի հաջողության վրա, քանի որ ինչպես հայերը, նույնպես վրացիներն ու աղվանները դրսից ու հարևաններից որևէ օգնություն չէին կարող ակնկալել, իսկ իրենց ուժերը նա արդեն պառակտել էր որոշ չափով, մեկուսացրել էր Ճորա Պահակում և տենդագին կերպով շարունակում էր պառակտման և քաղաքական ու տնտեսական ճնշման գործադրությունը:

Այս իսկ նպատակով, Հաղկերու հրամայեց. «Ամենայն ազգ և լեզու» որ ընդ իմով իշխանութեամբ՝ դադարեցնեն յիւրաքանչիւր մուտր օրինացն, և միայնոյ եկեացն յերկրպագութիւն արեգական, սպաս ունելով կրակի, ի վերայ այսր ամենայնի և զմոգութեան ևս օրէնս կատարելով, զի մի՛ ինչ ամենեկին պակաս առնիցեն: Զայս ասելով քարոզ կարդայր ի մեծի կարաւանին և պատուէր սաստիւ դնէր ի վերայ ամենեցուն. և դեսպանս ստիպաւ արծաթէր յամենայն ազգս հեռաւորս, զորոյն պատուէր հրամանի առ ամենեւեան արկանէր» (Նդիշի):

Այս հրամանի հետ վրա է հասնում նաև Միհրնեբոսի հազարապետի նամակը, որի մեջ պարսից արքունիքի ղեկավարը և Հաղկերուի անմիջական օգնականը փորձում էր ցույց տալ մազդեզանց կրօնի առավելու-

թյունները և ճշմարիտ լինելը քրիստոնեության համեմատությամբ:

Այս նույն միջոցներին Հայաստան էր հանում Դենշապուհ անունով պարսիկ իշխանը, որն ըստ իր ստահոգ հայտարարության, պետք է նոր աշխարհագիր կազմեր և թեթև վացներ հարկերն ու տուրքերը, նաև հեծելազոր տալու պայմանները: Աշխարհագիր կազմեց, ընդ որում, այն 1) կաշկանդեց և կեզեցու ազատությունը և այն դրեց հարկի տակ, 2) վանքերում ապրող միայնակաց քրիստոնյաներին նույն աշխարհագրի տակ դրեց, 3) երկրի հարկը ավելի քան ժանրացրեց, 4) նախարարներին բանսարկությանը իրար հետ թշնամացրեց և ամեն մի տան մեջ խռովություն գցեց:

Պարզ է, որ այս հարկադրանքների տակ արքունիքը ձգտում էր ժողովրդին աղքատության և թշվառության հասցնել և այդպիսով ընդունել տալ կրոնափոխությունը:

Շահրիկի ենթարկվեցին եպիսկոպոսներն ու քահանաները, հարկ նշանակեցին լեռների, դաշտերի և անտառների վրա և այն հավաքում էին ոչ թե պետական արժանապատվությանը վաճել ձևով, այլ ավազակաբար հափշտակելով, մինչև այն աստիճան, որ իրենք էլ մեծապես զարմանում էին, թե մի տեղից, որ այսքան գանձ է դուրս գալիս, էլ ի՞նչպես է շեն մնում այդ աշխարհը» (Նդիշե):

Իրար հաջորդող բռնատիրական այս կարգադրությունները, տնտեսական ճնշումը, կրկնակի, եռակի շահերով հարկերի գանձումը անասելի զայրույթի և պոռթկումների առիթ ծառայեցին:

Սակայն հայ նախարարներն ու հոգևորականները իրենց սառնասրտությունը չկորցրին և ամեն կերպ փորձեցին կանխել ստեղծված կացությունը, երկիրն ու ժողովուրդը խաղաղ ճանապարհով փրկել և մի կերպ լուծել այս ինքնին անլուծելի կնճիռը:

Տեղի ունեցավ Արտաշատի ժողովը, քննության առնելու ստեղծված դրությունը և պարսից արքունիքի նամակները: Հովսեփ կաթողիկոսի նախագահությամբ տեղի ունեցած այդ ժողովում մասնակցում էին Հայոց Նկեղեցու գրեթե բոլոր մարզերի առաջնորդ եպիսկոպոսները: Արտաշատ էին ժամանել նույնպես բազմաթիվ տեղեկից քրեպիսկոպոսներ և երեցներ և անվանի մարդիկ: Նախարարներից մասնակցում էին այս ժողովին յժ հոգի:

Ժողովի նպատակն էր՝ 1) պատասխանել Հազկերտի հրովարտակին, 2) պատասխանել Միհրենբաճհի նամակին և 3) ամրապնդել Հայրենիքն ու Նկեղեցին պաշտպանելու իրենց ուխտը:

Հազկերտի հրովարտակի պատասխանը

կարձ է և ազդու: Հայերը, ինչպես հիշում է իրենց կատարած հավատարիմ ծառայությունները պարսից արքունիքին ինչպես անցյալում, այլև Հազկերտի ժամանակ, խոստանում են իրենց հպատակության պարտավորությունները լրիվ կատարել և հայտնում են, որ «հոգու փրկության կամ կոտորած գործը» թագավորի գործը չէ, որ այդ գործի համար ո՛չ թագավորի հոգածությանն են սպասում, և ո՛չ էլ այն թողնում նրա տնօրինությանը:

Նամակը ումբի նման պայթում է հետևյալ կտրուկ և փոթորկալից վերջաբանով. «Աստվի կամ գրոյու մարմին տուեալ ի ձեռքո, վաղվադակի առա զինչ և կամիս, ի քէն տաւնաւ և ի մէնջ յաճճաւորիւնք, սուր քո և պարանոց մեր» (Նդիշե):

Երկրորդ նամակը, որ դրված է Միհրենբաճհին, հերքում է զրազաշտական կրոնի խավարամտությունը և անիմաստությունը և գովերգում քրիստոնեությունը որպես ճշմարիտ կրոն և աստվածահաճո առաքինի ճանապարհող մարդկության համար: Այս նամակը ցույց է տալիս, որ հայ եկեղեցականությունը մարսել և յուրացրել էր քրիստոնեական հավերժական ճշմարտությունները, այն դարձնելով ոչ միայն իմաստասիրություն ու համոզմունք, այլև միս և արյուն: Մեր Նկեղեցու պատմության մեջ այն կմնա որպես պայծառ փաստաթուղթ հայ հոգևորականության բարձր և վերապացիկ դադափարականության համար:

Ստանալով երկու մերժողական նամակները, պարսից արքունիքը իրար է խառնվում, չկարողանալով բացահայտել մերժման այդքան սուր և համարձակ հանդիմությունը: Տեղի են ունենում խորհրդակցություններ, Հազկերտը դիմում է իր վերջին նենգավոր խաղին, նա հրամայում է Տիգրան կանչել այն նախարարներին, որոնց ինքն անձամբ ճանաչում էր, հույսով նրանց միջոցով իր արյունաբերու ոճիրը իրագործել: Միաժամանակ կանչում են վրաց և աղվանից նախարարներին: Այստեղ անհրաժեշտ է կանգ առնել երեք ժողովուրդների այդ օրերի փոխհարաբերության վրա: Ինչպես տեսանք, պարսից բռնատիրական կարգերը հավասարապես տարածվում էին երեքի վրա էլ. երեք ժողովուրդները՝ վրացիները, հայերը և աղվանները կանգնած էին նույն վտանգի և սպառնալիքի առաջ. երեքն էլ ազնիվ և պարտաճանաչ կերպով կանգնած էին իրենց հայրենիքը, կրոնը և ազատությունը պաշտպանելու հերոսական դիրքերում: Եվ երեք ժողովուրդները դաշնակցելով իրար հետ, որոշել էին միասնաբար դիմագրավել փոթորիկը և հողմացրիվ անել թշնամու քավադրական ծրագրերը, երեք երկրներն էլ նույն հրովարտակն ու նա-

մականներն ստացան, երբեք էլ մերժեցին արված առաջարկը:

Հայ նախարարներից արքունի դուռն էին կանչվել վասակ Սյունին, որ այդ օրերին վարում էր Հայաստանի մարդպանությունը, ներշնչված Արթուրյան, Արտակ Ռշտունին, Գաղիշո Խորխոռունին, Վարդան Մամիկոնյանը, Արտակ Մոկացին, Մանեհ Ապահունին, Վահան Ամատունին, Գյուտ Վահանունին, Շմավուն Անձնացին, վարդիներից՝ Վաշտի Բոգեշյան և այլ տանուտանք աշխարհիս, Կանչված էին նաև աղվանից ներկայացուցիչները:

Վրաց, աղվանից և հայոց նախարարները նախապես խորհրդակցելով, եկան այն համոզման, որ Տիգրան չերթալը պիտի դիտվի որպես բացարձակ ապստամբություն, ուստի շարիքի փոքրագույնը համարեցին ներկայանալ արքունիքին, թերևս մի ելք գտնեն այս տաղանապալից դրությունից դուրս գալու իրենց ճանապարհորդական պատրաստությունները տեսնելուց հետո, իրենց հետևող հեծյալ թիկնապահներով ու զնդերով մեկնեցին Տիգրան:

Ինչպես տեսնում ենք կանչված հայ նախարարների ցուցակից, ընտրված են ամենազգեցիկ և ռազմականորեն ուժեղ նախարարությունները, որոնց մեծ մասը մասնակցել էր Արտաշատի ժողովին. այդ նշանակում էր, որ պարսից լրտեսական ցանցը աշխուժորեն գործում էր, անշուշտ այդ նույն ցանցը հայտնել էր արքունիքին երեք ժողովուրդների եղբայրական միության և որոշումների մասին էլ, և միայն դրանով պիտի բացատրել, որ կատաղի լուծակալը իսկույն զենքի շղիմեց, լավ համարելով խաբեության և խարդախության մի վերջին փորձ ևս կատարել:

Նախարարներին Տիգրան կանչելը շանթահարեց հայ հոգևորականությանն ու ժողովրդին. ստեղծվեց ողջ երկրում զայրույթի և մոլեգնության մի հուժկու ալեկոծություն. հայ ժողովուրդն սկսեց մասսայորեն ելք որոնել: Արտաշատի որոշումները և պատասխան նամակները նորանոր ոգևորության և խանդավառության աղբյուրներ հանդիսացան, եկեղեցիներում կատարվեցին հանդիսավոր մաղթանքներ հոգ ժողովրդի մասնակցությամբ: Հայ եկեղեցին և հոգևորականությունը զգաստությունը չկորցրին, իսկույն ներթափանցեցին դավադրության խորքերը: Բաղաճական աղպիսի տաղանապալից օրերին հայ նախարարներին ժողովրդից կտրելը, փաստորեն Հայաստանը և հայ ժողովուրդը զրկում էին փորձառու և կարող ղեկավարներից. հայ ժողովուրդը զլխատվում էր, կորցնելով իր պաշտպանության ամենակու-

րեոր հենարանները: Արդին նախարարներից և դորավարներից մի մասը արգելափակված էր Ճորա Պահակում և հեռաստանների բռնաշունչ ամրոցներում, մի մասը գտնվում էր Պարսկաստանում արքունի ծառայության մեջ, հիմա էլ տանում էին վերջին կարավանը:

Հայ հոգևորականությունը զգաց և տեսավ դրությունը լրջությունը, և նա շտատանվեց, Համախորհուրդ և միասիրտ, եպիսկոպոս թե երեց, կաթողիկոս թե եկեղեցու այլ պաշտոնյայք, դուրս եկան և մեկնեցին զավանդերը, քաղաքներն ու գյուղերը, ամրոցներն ու վանքերը, և իրենց վառ հայրենասիրությամբ և կրոնասիրությամբ զինավառեցին հայ մարդուն, հայ գյուղերն ու խրճիթները, ամեն մի անկյուն դարձնելով ապստամբության և ըմբոստության ամրոցներ: Հայ ժողովուրդը ամենուրեք երկվեց հաստատուն և անքրեք մնալ Հայ եկեղեցու և Հայ Հայրենիքի սուրբ ուխտին, ինչպես որ երգվել էին Արաաշատի ժողովում իր հոգևոր և աշխարհիկ ղեկավարները:

Արտաշատի ժողովականների երդումն ու ուխտը՝ մինչև վերջ հաստատուն և հավատարիմ մնալ հայ հող ու ջրին, Հայ Հայրենիքին ու Սուրբ եկեղեցուն նշանաբան և առաջնորդող սկզբունք դարձավ համայն հայության համար: Այս ազգաբարոյությունը արվեց ամենքին: Հայ մարդը սեղմեց իր բռունցքները և ձեռքը մեկնեց զենքին: Հայաստանը դարձավ մի վիթխարի զորանոց:

Հայ կինը մեկդի նետեց իր ընտանեկան խաղաղությունը: Նա մոռացավ իր մանուկին ու նրա օրորոցը և կանգնեց հայրենական իրավունքների պաշտպանության հողի վրա. նա սկսեց խոսել, քարոզել և հրահրել, գոտեպնդել և ոգևորել: Նախարարական տնեքը դարձան զորակոչի կայաններ, դուրս թափեցին մթերքը, դրամն ու ամեն ինչ հանուն ընդհանուրի: Այլևս փափկասուն իշխանուհուն անկարելի էր տարբերել սովորական զեպչուհուց, ամեն մեկի մեջ, ծեր թե մանուկ, երիտասարդ թե պատանի, խոսում էր Հայ եկեղեցին, խոսում էր Հայ Հայրենիքը:

Խորամանկ Հաղկերտը երեք ժողովուրդների ղեկավարներին ընդունեց շատ սառն, նրանց ջուլջ շարվեց ընդունելության սովորական պատիվը. անշուշտ նա նպատակ ուներ այս ձևով ընկճել նրանց հոգեկանը և կտրել նրանց համագործակցություն ու ուխտը, որի մասին ինչ խոսք, որ տեղյակ էր:

Նա նախ երեք ժողովուրդների պատգամավորներին հանդիմանեց թե՛ ինչպես են համարձակվել այդպիսի հանդուգն մերժ-

դական պատասխան տալ արքայից արքայի հրովարտակին, ապա ազգարարեց, որ նրանց այնքան պիտի շարձարի ու տանջի, մինչև իր կամքը կատարեն: Հազկերտն սպառնում է պատգամավորներին աքսորել Սազաստան, նրանց ընտանիքները ցրվել հուժաստանում և ողջ երկիրը քանդել, ավերել, տակնուվրա անել: Այս ծանր սպառնալիքից հետո հայոց, վրաց և ազվանից պատգամավորները մի քանի օր ժամանակ են խնդրում խորհրդակցելու համար, որին Հազկերտը համաձայնվում է:

Նրեք ժողովուրդների ներկայացուցիչները թեև գտնվում էին ուժեղ հակողութայն տակ, բայց այնուամենայնիվ կարողացան խորհրդակցել իրար հետ: Բնական է, որ նրանց հետաքրքրում էր իրենց հայրենիքի և ժողովրդի բախտը: Հիրավի, ի՞նչ վիճակ կբացվե՞ր փորձառու ղեկավարությունը կորցրած ժողովրդի համար: Այդ նույն օրերին մի քրիստոնյա պարսիկ, որ արքունի ծառայություն մեջ էր և ծանոթ Հազկերտի դավադրություններին, հայտնում է նախարարներին՝ ի՞նչ գնով լինի որևէ ելք խորհել և անպայման հայրենիք վերադառնալ: Վերջապես գաղտնի երդվածք երեք ժողովուրդների պատգամավորները իրենց ուխտը կրկին հաստատում են գրավոր և տալիս Վարդան Մամիկոնյանին, հայտնելով, որ հայրենիք վերադառնալով, պետք է Վարդանի կարգադրությունները կատարեն: Որոշվում է առհրես համաձայնություն տալ կրոնափոխության: Որոշ մարդիկ գնում են կրակին երկրպագելու: Պարսից արքունիքը ցնծում է, կազմակերպվում են հյուրասիրություններ, տրվում են պարգևներ: Հազկերտը 700 մոզեր, մեկ մոզպետ և հեծյալների մի զորագունդ է գնում հայրենիք վերադարձողների հետ և կարգադրում երեք երկրներում էլ մեկ տարվա ընթացքում եկեղեցիներն ու վկայարանները փակել ու կնքել, կառուցել ատորուցաններ և կրակի ու մոգության պաշտամունքները ուսուցանել:

450 թվի ամռան սկիզբներին մոզպետն ու մոզերը իրենց զորադնդերով հասան Հաւաստան և բանակեցին Մադկոտն գավառի Անգղ գյուղաքաղաքի մոտ: Ընդհանուր հուզումն ու փոթորկումը այս անգամ էլ ալվելի ծավալվեցին, վարարելով ողջ երկիրն ու ժողովրդին:

Մոզերի հետ եկած նախարարները մի առ ժամանակ հետևեցին չեզոք քաղաքականության:

Մոզպետը տեսնելով, որ հայերի կողմից որևէ ընդառաջում տեղի չի ունենում, փորձեց շոշափել մտքերը և ուսումնասիրել դրությունը: Մի կիրակի օր նա իր մոզերով

և հեծյալներով մոտեցավ Անգղի եկեղեցուն, փորձելով այն փակել և կնքել, խանգարելով Սուրբ Պատարագը:

Այդ օրերին Անգղը իր շրջականերով ներկայացնում էր մի ծովածավալ զորանոց: Այնտեղ էին հավաքվել երկրի բոլոր կողմերից իրենց իրավունքն հետապնդող մարդիկ՝ ազատներ և շինականներ, կանայք և ծերունիներ, երիտասարդներ ու պատանիներ: Այնտեղ էր նաև Ղևոնդ երեցը՝ Սահակ Մեսրոպյան դպրոցի լավագույն աշակերտներից մեկը: Բազրեանդի Հայրապետությունը հիմնվելուց ի վեր Ղևոնդ երեցը, որպես Սահակ Պարթևի տեղակալ և մոտիկ աջակից, գտնվում էր կաթողիկոսի մոտ, կատարելով շատ պատասխանատու աշխատանքներ:

Նրա ժողովուրդը այս ներխուժումը նկատեց, Սուրբ Ղևոնդի ղեկավարությամբ խումբ մոզերի վրա: Նրանք քարերով ու մահակներով հարձակվեցին մոզերի և նրանց հեծելազնդի վրա: Մոզերն ու հեծյալզորը, արյունաթաթավ, փախուստի դիմեցին: Մոզպետը պաղատագին աղբյուրում էր իրեն ողջ և առողջ արքունիք հասցնել, ժողովրդական այս առաջին անգուսպ ապստամբությունը որոշեց հայ ժողովրդի բռնելիք դիրքը և ուղղությունը, և պայքարը դարձավ համաժողովրդական:

Այս դեպքից հետո, մոզպետը կանչելով մարդպան Վասակ Սյունիին, պահանջում է դրել արքունիք և խնդրել դադարեցնել արքունիքի պահանջը կրոնափոխության մասին, հայտարարելով, որ ո՛չ մի ուժ այս մարդկանց կրոնափոխ չի կարող անել: Բայց Վասակը, որ խաղում էր երկու լարերի վրա և իր դերը կատարում էր խիստ վարպետությամբ, հայերին ցույց էր տալիս, որ հաստատ մտոք կանգնած է իր ուխտի և երդման վրա, և քանի որ Հազկերտին ու Միհրընդերսեհին խոստացել էր արքունի հրամանը կատարել տալ, նրանց հետ էլ վարվում էր ճիշտ այնպես, ինչպես կվարվեր մի մոզ կամ մոզպետ: Անգղի դեպքից սարսափած, Վասակն սկսեց իրեն զցել եպիսկոպոսների և նախարարների ոտքերը, հավաստիացնելով, որ ինքը նրանց հետ է: Սակայն դավաճանները երբեք չեցին ջայլ՜ել են ճշմարտության ուղիով, ինչպես Նոդին է ասում, օյամենայն հոգմէ շարժին և յամենայն իրէ ողորանա: Անգղում նա հազիվ մազապուրծ եղավ քարկոծվելուց:

Դավաճան հայր, փառասեր և հայրենադավր, փոխանակ օգտվելու մոզպետի և մոզերի առաջարկից, այն հօգուտ իր ժողովրդի գործադրելու, ընդհակառակը խրախուսում է նրանց, խոստանալով իր օղնակա-

նությունը և կանգնելով նրանց թիկունքին իր նախարարական գնդով և համախոհներով: Ընդորոտ, այսքանը բավական չհամարելով, լրտեսներ է սփռում երկրում, քարոզելով լրնդդիմանալ պարսից արքունիքի կամքին:

Սակայն ժողովրդական հուլմունքները օրեցօր և ժամե ժամ ընդգրկում էին նոր խավեր, և ապստամբական ոգու համատարած ալիքները հեղեղում էին ամենքին:

Վերջապես ժողովուրդը դիմում է Վարդան Մամիկոնյանին, իր սպարապետին: Վարդանը մի քանի նախարարների հետ ժողովի է հրավիրում Վասակին, որն այստեղ երդումով կրկին հաստատում է իր ուխտը: Այս ժողովում որոշում են Բյուզանդիայից օգնություն խնդրել: Բյուզանդիա մեկնած առաջին պատգամավորությունն տեղ հասնելը պուզանդիայել էր Թեոդոր կայսեր մահվանը և պատգամավորությունը ձեռնարկելու հետ վերադարձել: Այժմ ուղարկվում էր երկրորդ պատգամավորությունը և հույներին ուղարկած նամակը կնքում էր նաև դավաճան մարզպանը իր մատանիով և սպասում հարմար առիթի, իր դավերը դրսևորելու և իրապործելու:

Ինչպես հայտնի է, Բյուզանդիան չօգնեց հայերին և անտարբեր դիտեց պարսից շահատակությունները: Ավելին, նա նենգաբար իրազեկ դարձրեց պարսից արքունիքին հայոց դիտավորությունների մասին:

Այս նույն օրերին պարսիկները հարձակվեցին Աղվանից աշխարհի վրա, նեղը մնացած աղվանները հայերից օգնություն խնդրեցին:

Դավաճան մարզպանը հաջողեց Վարդանին իր զորաբանակով ուղարկել Աղվանից օգնության, հայոց ուխտի մասնակցությունը թուլացնելու համար: Խաղիսաղ քաղաքի մոտ Վարդանը ջարդուփշուր արավ պարսկական բանակը, նրանց մնացածները նետելով Քուռ գետի մյուս ափը:

Վարդանի բացակայության ժամանակ, դավաճանների դավաճանը և նենգավորների նենգավորը կարողացավ խոստումներով ու կաշառով, կեղծուպատի միջոցներով, որոշ նախարարական տներ միացնել իրեն հետ, և անգամ սկսեց սուտ լուրեր տարածել՝ թե արքունիքը քրիստոնեությունը ազատ է թողնում, որ այլևս կրոնափոխության որևէ բռնադատություն կամ սպառնալիք չկա: Այսպիսով, վատագի հայը, որ արդեն պարսիկից պարսիկ էր և մոգից մոգ, փորձում էր թուլացնել ժողովրդի դիմադրականության թափը, վերացնել նրա բարոստացումը, ալեկոծ մտքերը խաղապացնել, դադարեցնել հուզումն ու վրդով-

մունքը, որպեսզի այդ իսկ կերպով թուլացնի ուխտապահների հատվածը և ժողովրդին ակամա թեքի դեպի պարսից քաղաքականությունը և ստեղծի համակերպություն բռնավորներից քոնավորի հանդեպ:

Այս լուրերն ու շշուկները հասան Վարդանին և նա շտապեց վերադառնալ Հայաստան: Հայ ժողովուրդը և նախարարների բազմությունը հաղթական փառքով ընդունեցին իրենց սպարապետին, իրենց փրկությունը որոնելով նրա անկաշառ, ազնիվ և հայրենասեր դիտավորության մեջ: Համբերելն այլևս ավելորդ էր. ժողովրդական ալեկոծությունները և ապստամբական շարժումներն ու բռնկումները ամենուրեք պոռթկացել էին իրենք իրենց: Հայ ժողովուրդը արտահայտել էր կովելու, դիմադրելու, իր նկեղեցին և հայրենական սրբությունը պաշտպանելու հերոսական կամքը: Մնում էր շարժումներն ու տրամադրությունները ուղղել իրենց իսկական նպատակին, կազմակերպել տարերայնորեն առաջ եկող խմորումներն ու գործողությունները, և հպարտ ու անսասան բացորոշ պայքարի ելնել ընդդեմ անարգ իրավազրկության և բռնության:

451 թվի ձմեռը Վարդանն իր համախոհներով սկսեց նախապատրաստական աշխատանքները:

Դավաճան Սյունեցին օգտվելով Վարդանի բացակայությունից և իր վրա վերցնելով հայ բանակի ընդհանուր հրամանատարությունը, հաջողեց նախարարներից ոմանց քաշել իր կողմը, հայ ժողովրդի միասնությունը պահակտելով: 8—10 նախարարներ իրենց զորազնդերով անցան Վասակի կողմը: Այդ նույն ժամանակամիջոցում զանազան խոստումներով իր կողմը հրապարակեց ուխտապահ նախարարների երիտասարդներին, նրանց կենտրոնացնելով Սյունյաց աշխարհում: Իհարկե, ըստ հարկին որպես պատանդ Պարսկաստան ուղարկելու Ամենուրեք քարոզիչներ ուղարկեց հայտարարելով, թե պարսից արքունիքը քրիստոնեությունը ազատ է թողնում և որևէ բռնադատություն չունի նկեղեցու հանդեպ: Այս սև գործի համար կարողացավ որոշել նաև մի քանի քահանաներ, որոնցից մի քանիսի անուններն են միայն հիշում մեր պատմագիրները: Հատուկ նամակներով և պատգամավորներով մոլորության ենթադրեց հունաց յաժնի հայերին և միանգամայն չեզոքացրեց նրանց օգնությունը ուխտապահներին: Ինչպես տեսնում ենք, այս տիրանենգ մարզպանը ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառավ պարսից արքունիքի քաղաքականությունը իրագործել տալու: Նամակներ գրեց արքունիքին և հայտնեց ուխտապահների

պատրաստութիւնները ապստամբութեան մասին:

Միհրնեսրեհ Հազարապետը Հայաստան եկավ դրութիւնը հանգամանորեն ուսումնասիրելու, և երբ իմացավ ապստամբների թիվը մինչև 60,000-ի է հասնում, նա կարգադրեց մի ուժեղ զորաբանակ շարժել դեպի Հայաստան, մեկի դեմ 3—4 զինվոր ունենալու հաշվով: Մուշկան Նիսալավուրտին նշանակեց ընդհանուր զորահրամանատար, դավաճանին էլ պատվիրեց համախմբել իր 40,000-անոց գունդը և ինքը վերադարձավ Տիգրոն: 451-ի գարնան պարսից զորաբանակը հասավ Հայաստան և բանակեց շեր ու Զտրեանդ գավառներում, սակայն պարսից 200,000-անոց բանակի մուտքը Հայաստանի սահմանամերձ գավառները, ամենեւին չթուլացրեց ժողովրդի պայքարելու տրամադրութիւնը, և ուխտապահ նախարարների ոգևորութիւնը: Վարդան իր զորագունդն առած անմիջապէս մեկնեց Արտաշի գավառը և Ավարայրի դաշտում կենտրոնացավ, որպէսզի պարսից առաջխաղացումը արգելափակի: Միևնույն ժամանակ Առանձար Ամատունին իր 300 ձիավորներով առաջ անցավ պարսից բանակը հետախուզելու: Վարդան անմիջապէս հրահանգեց ուխտապահ նախարարներին՝ Հայաստանի սեղ լեռների սիգափառ արձիւններին, իրենց զնդերով հավաքել Ավարայրի դաշտը: Վարդանի հետոս զինակիցները, հայ ժողովրդի ազատագրութեան պայքարը լիակատար կերպով ըմբռնողները, իրենց զնդերով իրար հետեից իջան Արտաշի Պատմական խորը երախտագիտութեամբ հայ ժողովուրդը և Եկեղեցին սրբացրին, այդ վսեմ անունները, որոնց մեջ խոսում էին Հայ Եկեղեցին, հայ ժողովուրդն ու Հայրենիքը: Վարդանի գունդը արդեն դարձել էր առաջապահ գունդ, նրա հետեից հասնում էին պատերազմի դաշտ ներշնչող Արծրունին, Խորեն Խորխոռունին, Արտակ Պալունին, Վահան Ամատունին, Թաթուլ Դիմաքսյանը, Արշավիր Արշարունին, Շմավոն Անձևացին, Տաճատ Գնթունին, Ատոմ Գնունին, Խոսրով Գարեղյանը, Կարեն Սահառունին, Հմայակ Դիմաքսյանը, Գազրիկ Դիմաքսյանը, Ներսէս Քաջբերունին, Փարսման Մանգակունին, Արսեն Ընծայենին, Այրուկ Աշկունին, Վրեն Տաշրացին, Ապրամ Արծրունին, Խուրա Սրվաճաճայանը և Շուհ Խոտապետը, իրենց հեծյալ և հետեակ զնդերով: Բացի այս, եկել էին նաև Վահունյաց, Ռշտունյաց, Տրպատունյաց, Քոզլանց և Ակեացվոց զնդերը, որոնց դեկավարների անունները դժբախտաբար մեր պատմագիրները չեն հիշել: Հաշվառումից պարզվեց, որ հայ բանակը կազմված է

66,000 մարտիկներից: Մինչ այդ, պարսիկները նույնպէս առաջ էին շարժվել և բանակել Արտաշի դաշտում՝ Ավարայրում և այժմ հայերի ու պարսիկների միջև եղած անջըրպետը Տղմուտ գետն էր: Վասակը, որ իր 40,000-անոց զնդով գտնվում էր պարսից բանակում, դիմեց վերջին նենգավոր խաղին, ուխտապահների շարքերում լքում և իրարանցում առաջացնելու համար: Մարդիկ ուղարկեց ասելու, որ քրիստոնէութեան դեմ այլևս արքունիքի կողմից բռնադատութիւն չկա, որ Եկեղեցին այսուհետև ազատ է և այլն, որ և հետևապէս զիմադրութիւնը անմիջապէս լքելու է:

Սակայն Վարդանն ու նախարարները ըմբռնեցին իրենց շարքերը թուլացնելու այս վերջին դավն ու փորձը, և եկողներին անարգելով հետ վերադարձրին, վերհիշելով տիրանեց մարդկային տասնյակ անգամ ուխտ կնքելը և դժոճում:

451 թվի մայիսի 26-ին տեղի ունեցավ ճակատամարտը, ճակատամարտի նախորդ օրն ու գիշերը հայոց բանակը լուսացրեց աղոթքով և սաղմոսերգութեամբ, մատուցվեցին բացօթյա Սուրբ Պատարադներ և բոլոր մարտիկները հաղորդվեցին, արժանանալով Փրկչի պատվական սուրբ մարմին և փրկարար արյանը: Կնքվեցին երեխաները, Հովսեփ կաթողիկոսը և Ղևոնդ երեցը իրենց բոցաշունչ քարոզներով մեկնաբանեցին այս պատերազմի պատմական և ժողովրդական մեծ նշանակութիւնը: Շրջագայեց բոլոր զնդերը նաև մեծ սպարապետը՝ Վարդանը, անձամբ ստուգելով մարտնչողների զինական կազմը և իր հորդորներով խրախուսեց ամենքին՝ վատագի և ամոթապարտ չմնալ Հայ Եկեղեցու և ժողովրդի առաջ: Բանակը նոր աշխույժով և ոգևորութեամբ լցվեց:

Հայոց բանակը բաժանված էր 3 մասի և մի փոքրաթիվ վերջապահ գունդ էլ ուներ: Միջին թևի հրամանատար նշանակվեց Ներշնչապուհ Արծրունին, օգնականներ անելով Միհրշապուհ Մարգալետականին, Արշավիր Արշարունուն և Արտակ Մոկացուն: Աջակողմյան թևի հրամանատարութիւնը վերցրեց Խորեն Խորխոռունին, Թաթուլ Դիմաքսյանի և Ներսէս Քաջբերունու օգնականութեամբ: Չախակողմյան թևի ղեկավարն էր ինքը, պատերազմի ոգին ու փառքը՝ Վարդան Մամիկոնյանը, Փափագ Առավելյանի օգնականութեամբ: Վարդանը վերցրել էր մարտնչելու ամենաուժեղ թևի դեմ, ուր կենտրոնացել էր դավաճան Վասակը իր զնդերով: Դավաճան Սյունեցին որոշել էր մտնել եղբայրասպան կովի մեջ հօգուտ օտար արքունիքի շահերի: Այս հանգամանքն էլ ավելի ձայնույթ ու փոթորկում առաջացրեց Վարդանանց մեջ: Վար-

դանի բանակի դեմ էր կենտրոնացրել Մուշկան Նիսավաժուրտը իր ամենաընտիր զորագնդերը:

Մայիսի 26-ի առավոտին արեգակը իր արնավառ շողերը սփռեց Ավարայրի դաշտի ու լեռների վրա: Տղմուտ գետն սկսեց փոթորկալից և խռովահույզ ալիքներով առաջ սողալ: Տարերթից պոկված շանթալից փոթորկի նման հայ բանակն սկսեց հարձակվում: Հայ հեծալազորները արծվալին արագությամբ անցան Տղմուտ գետը և սկսվեց ահեղ ճակատամարտը: Մուշկան Նիսավաժուրտը իր Մատյան գնդով նահանջեց, Վասակ դավաճանը թաքնվեց փղերի արանքում, որ շճանաչվի, մինչդեռ Վարդանը, վրեժի ծառայք սրտին, որոնում էր դավաճանին, հայրենի զենքով նրա անփառունակ կյանքին վերջ տալու: և նա խույացավ զորագնդերի մեջ: Այդ նույն միջոցին, պարսից մյուս թեւերի զորագնդերը հարձակման անցան և հայ բանակի սպարապետը հերոսական մահ ընդունեց, փառադարձելով հայ ժողովրդի պատմությունը և Մամիկոնյան տոհմը:

Վարդանի մահից հետո, նախարարները որոշեցին նահանջել, վերախմբավորվել, կազմակերպվել և հոգալ բանակի ղեկավարման՝ գլխավոր հրամանատարի խնդիրը: Գաղափար կազմելու համար թե որքա՞ն շլմեցուցիչ և կործանարար էր հայոց հարվածը պարսիկներին, բավական է հիշել, որ պատերազմի դաշտում պարսիկները 3544 զոհ տվին 9 զորավարով, մինչ հայերի զոհերն էին 286 մարդ և 9 զորավար: 1036 նահատակների թիվը կազմեց Վավարայրի ճակատամարտից հետո, երբ հայերը նահանջելով, որոշ կորուստներ տվին նահանգի ճանապարհին և այն ինքնապաշտպանական կռիվներում, երբ նրանք ամրացան Հայաստանի բերդերում և ամրոցներում ու կովի տակտիկան փոխեցին: Նահանջից հետո կռիվները տեղական բնույթ ստացան ամրոցներում ու բերդերում և այնուամենայնիվ պարսիկները շահողեցին կոտրել հայոց ընդդիմությունը: Հայ Ոկեղեցիի անմահացրեց Վարդանանց սուրբ զործն ու հիշատակը և 1036 վկաներին դասեց սրբերի դասն ու ամեն տարի մեծ շուքով և հանդեսով հայ ժողովուրդը նշում է Վարդանանց տոհմը:

Դավաճան և փառամու Վասակը Հայաստանի դրությունը և հայ ժողովրդի տրամադրությունները ապստամբության և ինքնապաշտպանության դիմելու մասին, պարսից արքունիքից թաքցրել էր և ընդհակառակը, դրությունը ներկայացրել էր այնպես, որ իբր թե հայերը տրամադիր են կրոնափոխվելու և որևէ ընդդիմության հնարավորությունը չուներ: Որ հիրավի Վասակն աշխատում էր հայ ժողովրդի միաբանությունը ճեղքել և ընդգի-

մություն ունենալ մարել, մենք այդ տեսանք արդեն. որ այն կարողացավ որոշ շափով միասնությունը խախտել, այդ նույնպես փաստ է: Դավաճանը լուզեց տեսնել ու խորանալ, որ ապստամբությունը համայնական է, որ ժողովուրդն ինքն է ոտքի կանգնողը և որ երբ ժողովուրդներն են կովում, ոչ մի ուժ չի կարող նրանց ընկճել:

Մինչդեռ Հազկերտը և արքունիքը այլ ճանապարհներով ստույգ տեղեկություններ էին ստանում, որ դեպքերը խիստ արագ զարգանում են, որ կրոնափոխության խնդիրը տեղից չի շարժվում, և որ համայն հայ ժողովուրդը բացավառվել է ապստամբությամբ, և որ ամենուրեք քանդում և ոչնչացնում են Հայաստանում գտնվող պարսից զորակայանները և զորքերին կամ կոտորում, կամ զերծվարում իրենց ամուր ամրոցները, և այն՝ որ Մուշկան Նիսավաժուրտի Ավարայրում մղած պատերազմը որևէ արդյունք չի տվել, այլ իր հետևանքներով խիստ կործանարար է եղել պարսից համար:

Սույն հանգամանքներն ի նկատի առնելով, Հազկերտը մտադրվեց դրությունը մեղմել, փոխել մինչ այդ կիրառվող քաղաքականությունը և ձեռք քաշել կրոնափոխության ծրագրից: Այս իսկ նպատակով դուրս հանեց Հայաստանից պարսկական բանակը և հրամայեց Մուշկան Նիսավաժուրտին այդ բանակով արշավել հոնքի վրա: Դավաճան Վասակին ազատեց Հայաստանի մարզպանության պաշտոնից և հրամայեց նրան ներկայանալ իրեն: Հայաստանի մարզպանությունը հանձնեց Ատորմիզդ անունով մի պարսիկ զորավարի և կարգադրեց ապստամբությունը ղեկավարողներին ուղարկել Տիգրոս: Նախարարներից ոմանք հանձն առան մեկնել Տիգրոս: Տիգրոս ուղարկվեցին նաև մի խումբ հոգևորականներ, որոնք Վասակի դավադրությամբ ձերբակալված էին արդեն. դրանց մեջ էին Հովսեփ կաթողիկոսը և Ղևոնդ երեցը: Կազմվեց արքունի ատյան՝ մեղավորների դատապարտելու համար: Վասակ Սյունին որևէ կերպ չկարողացավ ատյանի առաջ արդարանալ ոչ իր գործունեությամբ և ոչ էլ իր սուտ ու պատիռ տեղեկագրերով, և ենթարկվեց մահվան: Նշելին այն է, որ դավաճանին մեղադրեցին իրենք՝ պարսից զորավարները, մոզերն ու մոգպետը և պարսից պաշտոնյաները: Այստեղից էլ այն եզրակացությունը, թե այդ վատագույն անձը՝ որքա՞ն անազորույն է եղել դեպի իր Հայրենիքը և ժողովուրդը: Նախարարները և հոգևորականները քաղաքներ, նախարարներից ոմանք միայն հետագայում վերադարձան:

Ատորմիզդին հրամայված էր ապստամ-

թությունը և ապստամբական տրամադրութիւնները ոչնչացնել և երկրի մեջ վերականգնել նախկին խաղաղ դրութիւնը: Եվ այս նկատառումով նրա առաջին հրամանը պարսիկ զնդերին, պաշտոնյաներին ու ժողովրդին այս եղանակով: Քմարդիկն Հայոց շրջապատում քրիստոնէութեան համարձակապէս ունել ամենեցուն:»

Միաժամանակ ավերված գավառների հարկերը զեղչվեցին և հոգևոր առաջնորդներն ու եպիսկոպոսները ճանաչվեցին, որոնք և ազատութեամբ դավանեցին քրիստոնեութիւնը:

Վարդանանք հաղթանակել էին և պատմութիւնը սրբագործել իրենց անմահ հիշատակով և արշունով:

Վարդանանք սկզբունքները և նրանց հիշատակը Հայ Եկեղեցին ու ժողովուրդը սրբագործեցին մեր ողջ պատմութեան ընթացքում, առաջնորդվելով այն լուսավոր ու

սուրբ գաղափարներով, որ Վարդանանք առաջ քաշեցին և որոնց իրագործման համար զոհվեցին:

«Հանուն ժողովրդի և ժողովրդի համար, հանուն Հայ Հայրենիքի և հայութեան համար»: Այս սրբազան և նվիրական պատգամով հայ ժողովուրդը կարողացավ դիմագրավել հետագա դարերում հայութեան զխիսն կուտակված փոթորիկները:

Վարդանանք պատերազմի պատմական նշանակութիւնը խիստ մեծ է: Այն մարտունակութեան ոգի ներշնչեց հայ ժողովրդին և նրան գոտեպնդեց ահապօր գալիքների դեմ պայքարելու: Նրանց գաղափարական ուժը անպարփակելի է և անծավալ, ինչպես և այն պայծառ հայրենասիրութիւնը, որ նրանք հրապարակ բերին, այն դարձնելով ժողովրդի մեջ միս և արյուն, կենդանի գործ:

Փառք Վարդանանք անմահ հերոսներին, փառք նրանց սուրբ և խնկելի հիշատակին:

